

Г. М. ШОВКОПЛЯС

НАЙДАВНІШІ ШАШКИ І ШАХИ З КИЄВА

Загальновідомі і дуже поширені в наш час гри в шашки і шахи мають східне походження. Шашки, як вважають, вперше з'явилися в стародавньому Єгипті, а шахи — в давній Індії.

На територію України найдавніші шашки проникли через античні міста Північного Причорномор'я на початку нашої ери. Вони були знайдені на горі Мітридат в Пантікапеї¹ та Херсонесі Таврійському². В Середньому Подніпров'ї скляні шашки були виявлені в могильнику черняхівської культури III—IV ст. н. е. в м. Переяславі-Хмельницькому Київської області³.

Гра в шашки в Києві засвідчена в епоху Київської Русі. Найдавніші скляні шашки на території міста знайдені серед різноманітних речей (бойової сокири, меча, срібних блях, арабських монет), що супроводжували поховання багатого воїна-дружинника X ст., виявлене під час земляних робіт на розі сучасних вулиць Рейтерської і Чкалова в 1900 р. Шашок було знайдено понад десять. Чотири з них потрапили до колекції В. Є. Гезе, дві з яких були опубліковані⁴.

Всі вони круглі в діаметрі (близько 2 см), трохи видовжені, з плоским нижнім кінцем і сферичним верхнім. Висота їх 2,5 см. Три з них виготовлені з темно-зеленого скла (рис. 1, 1—3), четверта — з світло-зеленого скла і прикрашена чорною спіраллю (рис. 1, 4).

Дві шашки діаметром близько 3 см походять з розкопок І. А. Хойновського на Володимирській вулиці, 1 у 1892 р. Дослідник датував їх X ст.⁵ Одна з них виготовлена з глини і вкрита поливою. Вона має вигляд плоского диска з піднятим краєм (рис. 1, 5). Друга — кістяна, у вигляді такого ж диска з круглим заглибленням в центрі. Зверху шашка орнаментована заглибинами, розташованими у вигляді трьох груп з чотирьох ямочок кожна та трьох подвійних кіл з крапкою в центрі (рис. 1, 7). Кругла дисковидна кістяна шашка діаметром 3,4 см з невеликим отвором в центрі, прикрашена зверху орнаментом у вигляді

¹ Н. Н. Ростовцев, Древние костяные шашки на юге России, ИАК, вып. 10, СПб., 1904, стор. 123.

² К. К. Косцюшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г., ИАК, вып. 4, СПб., 1902, стор. 109; В. Д. Блаватский, Античная археология Северного Причерноморья, М., 1961, стор. 127.

³ В. К. Гончаров, Е. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 134, 136, табл. II, 1.

⁴ В. Е. Гезе, Заметка о некоторых киевских древностях, Записки отделения русской и славянской археологии, т. VII, вып. 1, СПб., 1905, стор. 143—146, рис. 91, 95; Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. V, К., 1902, табл. XX, 1273, 1274. Три зберігаються в Київському державному історичному музеї (далі — КДІМ), № 4552/505—507.

⁵ И. А. Хойновский, Раскопки великокняжеского двора в Киеве, К., 1893, стор. 75, табл. XIV, 138, 139.

рельєфного валика та врізного кола з п'ятьма маленькими кружечками з крапкою в центрі (рис. 1, 8), знайдена в культурному шарі з речами XI ст. по Володимирській вулиці, 7/9 під час розкопок, здійснених під керівництвом В. К. Гончарова у 1955 р.⁶ Половина круглої кістяної шашки діаметром 3 см з отвором в центрі, орнаментована зверху чо-

Рис. 1. Шашки.

тирма заглибленими колами, була знайдена в 1933 р. на горі Киселівці (рис. 1, 9)⁷. Вірогідніше з Києва походить також кістяна шашка у вигляді диска діаметром 3 см, прикрашена зверху різьбленням з кількох кіл (рис. 1, 6), опублікована у свій час разом з іншими кістяними виробами із зазначенням місця знахідки «Київ і Київська область»⁸. Можливо, саме вона є тією «кістяною шашкою», що була знайдена В. В. Хвойкою в Києві поблизу Десятинної церкви⁹. Всі кістяні шашки виготовлені на токарському верстаті і подібні до сучасних.

Шахи на території України, зокрема в Києві, також з'явилися в епоху Київської Русі. Кістяні шахові фігурки, як і шашки, знайдені в найдавніших частинах території міста. Так, на Старокиївській горі (вул. Володимирська, 2) під час розкопок 1936 р. разом з великою кількістю інших кістяних виробів було знайдено і дві шахові фігурки. Одна з них має вигляд пустотілого циліндра висотою 2 см з перехватом у верхній частині (рис. 2, 5)¹⁰. Друга — у вигляді триярусної башти висотою 4 см і діаметром основи 2,4 см. Верхній кінць частково відламаний (рис. 2, 3)¹¹.

⁶ КДІМ, № в 4624/57.

⁷ КДІМ, № с 68404.

⁸ Б. І. и В. Н. Ханенко, вказ. праця, стор. 56, табл. XXXIV.

⁹ Інвентарна книга археологічного відділу музею, стор. 393, № 14763.

¹⁰ КДІМ, № в 8/8618.

¹¹ КДІМ, № в 8/8619.

Близькі аналогії цій шаховій фігурці знайдені також в древньоруських містах Друцьку¹² та Новгороді на Ярославому дворіщі¹³.

З території старого міста походить і випадкова знахідка шахової фігурки циліндричної форми, висотою 3,8 см, діаметром 3,5 см. Спереду фігурка має частковий округлий зріз на верхньому кінці. В середині

Рис. 2. Шахи.

останнього є невеликий шиповидний виступ. У нижній частині фігурка орнаментована двома паралельними заглибленими лініями, а на решті поверхні — вічкастим орнаментом з одиночних та потрійних кружечків з крапкою всередині (рис. 2, 8)¹⁴. За своєю формою вона близька до деяких арабських кістяних шахових фігур VIII—IX ст.¹⁵ Разом з тим орнамент київської фігурки є типовим для древньоруських кістяних виробів. Подібні орнаментовані кістяні фігурки відомі з польського міста Сандомира, де вони були виявлені в культурному шарі XI—XIII ст.¹⁶

Напевно, шаховими є й дві фігурки, подібні за формою і майже однакові за розмірами (очевидно, пішаки), що походять з розкопок

¹² И. М. Линдер, Шахматы на Руси, М., 1964, стор. 67, рис. а.

¹³ А. В. Арциховский, Новгородская экспедиция, КСИИМК, вып. 27, М.—Л., 1949, рис. 44а.

¹⁴ КДІМ, № в 358.

¹⁵ И. М. Линдер, указ. работа, стор. 16, рис. б.

¹⁶ E. G s s o w s k a, Wczesnośredniowieczne szachy z Sandomierza, Archeologia Polski, t. IX, z. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964, стор. 152, рис. 1, 2.

В. В. Хвойка на Старокиївській горі. Вони овальні в перерізі, висотою 2,8 та 3,1 см, їх верхні кінці зрізані з двох боків навскіс до центру (рис. 2, 6, 7)¹⁷.

Невелика шахова фігурка висотою 3 см на високій круглій підставці з плоскою вертикальною верхньою половиною і з отвором в центрі¹⁸ походить з гори Киселівки (рис. 2, 1). Звідти ж з розкопок 1932 р. походить й інша шахова фігурка з високою (2 см) циліндричною нижньою частиною, прикрашеною двома заглибленими та однією рельєфною смужками, і звуженою верхньою частиною, висотою 4 см, діаметром нижньої частини 2,6 см (рис. 2, 4)¹⁹. Дещо подібна до неї фігурка була знайдена в древньоруському місті Гродно²⁰.

Всі документовані київські кістяні шахові фігурки походять з культурного шару епохи Київської Русі, здебільшого XII—XIII ст. Точніше датування їх, зокрема віднесення до більш раннього часу, за станом наявних джерел, неможливе. Більшість фігурок виготовлена на токарському верстаті. Вони знайдені в місцях розташування кісткорізних майстерень. Тричленна фігурка висотою 2,4 см на круглій нижній підставці знайдена в околицях Києва—в культурному шарі стародавнього Вишгорода (XI—XIII ст.) під час розкопок 1936 р. (рис. 2, 2)²¹.

За останні роки різноманітні шахові фігурки XI—XV ст. стали відомі і з ряду інших древньоруських міст — Новгород²², Гродно, Друцька і Волковиська²³ та городища біля с. Ніколо-Ленівець, Калузької області²⁴. Відомі вони також з території Польщі²⁵.

Серед кількох десятків шахових фігурок з Новгород²² переважна більшість виготовлена з дерева. Не виключено, що і в Києві були дерев'яні шахові фігурки, але через несприятливі умови збереження дерева в київському ґрунті вони не дійшли до наших днів.

Мабуть, до дещо пізнішого часу (XIV—XVII ст.) відноситься надзвичайно цікава триярусна кістяна шахова фігурка висотою 6,5 см і діаметром 3,5 см, знайдена на горі Киселівці (рис. 2, 9)²⁶.

Можна сподіватись, що далші археологічні дослідження на території Києва значно збагатять колекцію стародавніх шашок і шахових фігурок — свідків високої культури його давнього населення.

А. М. ШОВКОПЛЯС

ДРЕВНЕЙШИЕ ШАШКИ И ШАХМАТЫ ИЗ КИЕВА

Резюме

Игры в шашки и шахматы имеют восточное происхождение. На территорию Украины древнейшие шашки проникли в начале н. э. через

¹⁷ КДІМ, № в 3621, в 3622.

¹⁸ Б. И. и В. Н. Хаяненко, вказ. праця, табл. XXXVI в. Збереглася лише нижня частина, КДІМ, № в 2050/18.

¹⁹ КДІМ, № в 12/1606.

²⁰ Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, № 41, М., 1954, стор. 173, рис. 93 б.

²¹ Вона опублікована як «предмет невідомого призначення, можливо, п'ятка від веретена». Див. В. И. Довженко, Обзор археологического изучения древнего Вышгорода, Археология, т. III, К., 1950, табл. VII, 4. Зберігається в КДІМ, № в 4/994.

²² Б. Колчин, И. Линдер, Шахматы в древнем Новгороде, «Шахматы в СССР», 1961, № 8.

²³ В. П. Даркевич, Древнерусские шахматы, «Наука и жизнь», 1962, № 8;

Б. А. Колчин, К итогам работ Новгородской археологической экспедиции (1951—1962), Краткие сообщения Института археологии, М., 1964, вып. 99, рис. 8.

²⁴ Т. Н. Никольская, Городище у дер. Николо-Ленивец, СА, 1962, № 1, стор. 237, рис. 11, 7.

²⁵ E. Gąssowska, вказ. праця, стор. 148—169.

²⁶ КДІМ, № в 2050/186.

античные города Северного Причерноморья (Пантикапей и Херсонес). В Киеве они засвидетельствованы в эпоху Киевской Руси. Наиболее древние шашки в Киеве найдены в погребении воина-дружинника X в. Они изготовлены из цветного стекла. Костяные и глиняные шашки встречены в ряде пунктов древнего города. Все они круглые в плане, конические и плоские. Костяные шашки изготовлены на токарном станке.

Шахматы, найденные в Киеве, также относятся ко времени древней Руси. Все они костяные, в большинстве изготовлены на токарном станке, нижняя часть — круглая подставка, верхняя имеет вид различных фигур. Встречены они в древнейших районах Киева — на Старокиевской горе и Киселевке в культурном слое эпохи Киевской Руси (в большинстве XII—XIII вв.), в местах расположения косторезных мастерских. Шахматные фигурки из кости и дерева встречены в ряде других древнерусских городов — Новгороде, Гродно, Друцке и Волковыске.

Находки шахмат и шашек свидетельствуют о высокой культуре городского населения в эпоху Киевской Руси.
